

Глава 25 Франція

§ 1. Велика французька революція 1789-1794 років

Тема Великої французької революції посідає в навчальній програмі і, що головне, в інтелектуальній біографії будь-якої освіченої людини таке місце, що стосовно неї необхідно надати декілька історико-філософських зауважень (у самій Франції, Паризькому та інших університетах існують спеціальні кафедри і читаються курси з історії Великої французької революції).

Велика французька революція - найбільша подія світової історії, яка поклала кінець феодальній епосі не тільки у Франції, а й у всій Європі. Цю революцію зазвичай називають буржуазною. Дійсно, в ній було багато буржуазного: знищення феодального політико-правового устрою, який не допускав буржуазію до влади, звільнення власності, промисловості, торгівлі від надмірного опікування феодальної держави. Але її значення для всього людства є ширшим і глибшим.

Вожді революції Робесп'єр, Марат, Дантон, Сен-Жюст та ін., наслідуючи вчення пророків Просвітництва - Вольтера, Руссо, Монтеск'є, Дідро та ін., ставили перед собою загальнолюдські завдання: довести революцію до її кінцевої мети - Всезагального Блага, Свободи, Рівності і Братерства. До них справедливо можна зарахувати висловлені, щоправда, з приводу дещо більш ранніх подій, слова Ф. Енгельса: «Це був найграндіозніший переворот, пережитий до того людством, епоха, яка мала потребу в титанах і яка породила титанів за силою думки, пристрасті й характеру, за багатогранністю і вченістю. Люди, які заснували сучасну державу буржуазії, були чим завгодно, але не тільки буржуазнообмеженими». Панування буржуазії і «болота», які зі страхом спостерігали за грізними подіями революції, прийде пізніше, коли гіганти - непримиренні вожді революції - переб'ють один одного, звільнивши місце для дій практичним і діловим персонажам, яких прийнято називати буржуа.

І хоча революція не досягла цих вершин, вона розчистила до них шлях для майбутніх поколінь, залишивши їм у спадок Декларацію прав людини і громадянина та її кредо: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах». Вивчення історії революцій, особ-ливо таких, як Велика французька революція 1789-1794 років (до речі, як і російська - не менш велика і ще більш трагічна), не може бути прирівняне за своїм значенням до простого засвоєння однієї з тем навчальної програми. Революції подібні геологічним катастрофам. Як виверження вулканів, підриваючи холодну оболонку Землі, являють нам її бурхливі надра, так і революція збудує повсякденне життя. Вона відкриває прикриті до часу, доведені до крайнощів суперечності сус-пільства, відкриває саму людину з її фундаментальною підсвідомістю, дуже тонкою, нестійкою - людською. Революції засвідчують, наскільки небезпечний соціальний, класовий егоїзм, наскільки небезпечна історична сліпота верхів, які правлять суспільством і повелівають людьми. Народ, який піднявся в революції проти своїх гнобителів, небезпечний не тільки для них, - він небезпечний і сам для себе, і для своїх вождів. Жорж Дантон, один із вождів революції, попереджав: «Великий народ у революції подібний металу, який кипить у горнилі. Остерігайтеся: якщо ви не вмієте поводитися з плавильною піччю, ви загинете в полум'ї!» Слова видатного революціонера, на жаль, вияви-лися пророчими і відносно нього самого.

Людей, які вийшли з-під влади держави, намагаються затиснути з різних сторін: стара аристократія - підкорити старій владі, нова аристократія - новій владі (аристократії революції). Революція «пере-гривається», народ - «метал, що кипить», - виплескуються з форм, що його стримують, спалюючи все навколо. Революції закінчуються, як правило, не тому, що вони досягли поставленої мети, а тому, що ви-черпується їхня внутрішня енергія. Вожді знищують один одного, народ втомлюється, і вдбувається те, про що Сен-Жюст говорив: «Ре-волюція залякла, всі принципи послабли, залишилися тільки червоні ковпаки, які прикривають інтригу».

При вивченні революції необхідно звернути увагу на її антрополо-гію. Зазвичай, досліджуючи різного роду соціальні явища, звертають увагу на класи, класові інтереси, політичні партії та «рухомі сили». Це, безумовно, необхідно. Але при цьому важливо не пропустити й те, що люди - це не просто «атоми» класів і соціальних груп. Перш ніж по-ділитися на фельянів, жирондистів та якобінців (більшовиків, меншо-виків), люди поділяються незалежно від класової належності на розумних і дурнів, на порядних і непорядних, на толерантних, поміркованих і на скажених екстремістів; на совісливих і безчесних, на благо-родних і підлоту. Належність до тієї чи іншої партії не робить людину ні кращою, ні гіршою. У партії фельянів ми бачимо чесного і послі-довного демократа маркіза Лафайєта і «найвидатнішого оратора» ре-волюції графа Мірабо, який потайки брав хабарі в короля. В якобінців ми бачимо «непідкупного» Робесп'єра і мерзотників, які збагачували-ся на жертвах терору, - Шнайдера і Барраса. Колишній священник абат Сійєс, педантичний творець Конституції Франції 1791 р., сусідить з також колишнім священиком кровопивцею Жозефом Фуше і з колиш-нім прелатом церкви, геніально

прозорливим дипломатом, цинічним і непорядним зрадником, шахраєм Талейраном. Ці люди беруть участь в одній революції, по один бік (у крайньому разі на початку) барикад, але з різною метою: одні - з готовністю померти за Рівність, Братер-ство, Свободу, а інші - з готовністю грабувати майно жертв революції і пирувати ночами за зачиненими дверима, як це робили Шнайдер і Баррас. Революція поділяє не тільки суспільство - вона досить часто поділяє на ворогуючі частини і саму людину. «Непідкупний» Робесп'єр, республіканець і демократ, шанувальних Руссо перетворюється на жорстокого тирана - «сентиментального тигра», як говорив про нього Наполеон Бонапарт. Сам Великий Народ перетворюється на озвірілий натовп, який прагне крові. Це засвідчили печально знамениті «вересне-ві вбивства» 1792 року в Парижі, коли розлючені юрби народу витягли на вулиці родини аристократів і забивали їх насмерть залізними прутами. Тоді жертвами «народного терору» стали більше тисячі, як правило, ні в чому не повинних людей. Жертвою міг стати кожен, до-сить було мати «інтелігентний» вигляд і «немозолясті» руки. Революційні дії досить часто переходять у масовий психоз, примушуючи вождів революції ухвалювати рішення, які вони не ухвалили б за спо-кійних обставин. Про це писав Сен-Жюст: «Сила речей веде нас, очевидно, до результатів, яких ми не передбачали».

Три французьких Бурбони - Людовик XIV, Людовик XV та Людо-вик XVI безтурботно правили Францією загалом 159 років. Станов-лення абсолютизму у Франції розпочалося ще при Людовикові XI (1423-1483 роки). З цього часу і до правління Людовика XVI (1754-1793 роки) у Франції сталися значні зміни. Збільшилися міста, активі-зувалася торгівля, розвивалася промисловість. Чисельність населення сягла 28 млн чоловік. Самі королі мало турбувалися державними справа-ми. При Людовикові XIII (1601-1643 роки) країною правив енергійний кардинал Ришельє, який сприяв зміцненню абсолютизму. Політику Рише-льє при Людовіку XIV продовжив кардинал Мазаріні. При правлінні Людовика XV і Людовика XVI абсолютизм у Франції зазнає кризи.

При Людовикові XV країна фактично управлялася фаворитками короля - маркізою Помпадур і графінею Дюбаррі, а при Людовикові XVI - його дружиною Марією Антуанеттою (дочкою австрійського імпера-тора). Розкішне марнотратне життя двору розорювало країну. В Семилітній війні (1756-1763 роки) Франція зазнала поразки, втра-тивши Канаду. У 1786 році уряд Людовика XVI уклав в інтересах аристократів торговельну угоду з Англією, поставивши під удар фран-цузьку промисловість. Напередодні революції Франція переживає тяжку продовольчу кризу, декілька років поспіль країну охоплювали неврожаї, від голоду («народної хвороби») помирали тисячі людей. За цих умов дворяни Франції розпочанають кампанію «тріажу», відбира-ючи в селян через суди третину громадських земель. Міністри фінан-сів (інтенданти), видатні економісти Тюрго і Неккер пропонували ко-ролю полегшити становище «третього стану», поширивши податок на духівництво і дворян. Але ця пропозиція зустріла жорстоку протидію двору. Для виходу з кризи було вирішено створити Генеральні штати. Ця станово-представницька установа, яка раніше відігравала помітну роль в управлінні

країною, не скликала з 1614 року протягом 175 років. На скликання Генеральних штатів, як на панацею, покладали надію всі класи, стани та королівський двір.

На відміну від попередніх років Генеральним штатам належало зібратися в зовсім іншій Франції. Феодальний режим себе вижив, зміцнів «третій стан». У країні були популярні ідеї розуму, рівності, природних прав, народного суверенітету, які виникли в епоху Про-світництва. За традицією Генеральні штати склалися з трьох курій: духовництва, дворянства та «третього стану». Кожна курія включала 30 депутатів і мала один голос. Виходило, що курії духовництва і дворянства мали два голоси і завжди могли залишити в меншості курію «третього стану». Генеральні штати мали зібратися 5 травня 1789 року. Напередодні їхнього скликання, за пропозицією Неккера, кількість депутатів «третього стану» було збільшено вдвічі (до 600 чоловік). Крім цього, було вирішено, що курії засідатимуть разом (а не окремо, як це було раніше), а депутати голосуватимуть персонально. Під час виборчої кампанії склалися накази депутатам, які в Парижі були зведено в загальний «Наказ депутатам третього стану»: «Ми вимагаємо, аби основним і конституційним законом було встановлено: рівне право на безпеку для їхньої особистості і на власність на їхнє майно; що внаслідок цього жоден громадянин не може бути позбавлений своїх природних прав, що ніхто не може бути позбавленим свободи інакше, як за наказом судді». Наказ вимагав заборонити приказ «Lettre de cachet», за яким будь-яка особа могла бути відправлена до в'язниці безстроково без суду.

5 травня 1789 року за обставин революційного підйому відкрилося засідання Генеральних штатів. У тронній промові Людовик XVI дав зрозуміти, що не поступиться вимогам «третього стану». Не дослухавши промови короля, депутати «третього стану» залишили залу і зібралися в іншому приміщенні (у залі для гри в м'яч). Король послав до них депутатів від перших станів передати, аби ті повернулися. У відповідь на вимоги короля «смустьян» Мірабо громогласно заявив: «Підіть і скажіть вашому панові, що ми зібралися тут за волею народу і можемо розійтися лише поступаючися силі багнетів». До «третього стану» стали приєднуватися найдальновидніші представники двох перших станів. Генеральні штати вийшли з-під покори королю. 17 червня 1789 р. вони оголосили себе Національними зборами, а 9 липня - Установчими зборами (вищим законодавчим органом влади в революційній Франції). Спроба короля застосувати війська призвела до штурму і взяття Бастилії 14 липня 1789 р. Цей день вважається початком Великої французької революції.

Говорячи про рушійні сили цієї революції, слід урахувати відмінну особливість французького суспільства, яке було поділене за класовими та соціальними ознаками. На відміну від Англії, де клас селян було вимито «огороджуванням», у Франції він становив переважну більшість населення. В Англії дворянство значною мірою або обуржуазилося, беручи участь у торговельних операціях, або було рекрутоване з

середовища буржуазії (нове дворянство - джентрі) і, отже, мало до певної міри спільну з буржуазією соціальну базу. У Франції дворянство було станом переважно служивим, який жив виключно за рахунок експлуатації селянства. Французьке дворянство не брало участі у промисловому виробництві й торгівлі. Раніше воно було опорою держави, але в умовах технічного прогресу у військовій справі дворянство історично пережило себе, перетворюючись на паразитуючий клас. Це виключало будь-який компроміс між дворянством та іншою частиною суспільства, зумовивши гострий і радикальний характер Французької революції. Політика двору не залишала можливості союзу між дворянством і буржуазією.

До наведеного слід також додати наявність у Франції потужного пошарку інтелігенції з дворян і буржуазії, який пройшов «руйнівну» школу Просвітництва. Це зумовило антиклерикальний, суто світський характер французької революції. Оскільки Просвітництво торкнулося і частини освіченого духовництва, не дивно, що до лав революції примкнуло багато священиків - Ру, Фуше, Сійєс, Талейран та ін.

Таким чином, Французька революція мала значну ідеологічну складову, основою якої були ідеї Просвітництва: природні права, рівність, суверенітет народу, поділ влади. При оцінюванні революції треба враховувати те, що на її перебіг значний вплив справили різного роду супутні історичні обставини, які досить часто виступали детонаторами революції. Для Франції це були голодні роки, що передували революції, і продовольча криза, яка все посилювалася.

У перебігу революції традиційно виділяють три основні етапи: встановлення конституційної монархії, жирондистська республіка та якобінська диктатура. Деякі з істориків подовжують революцію до 1804 року, коли у Франції було встановлено Першу імперію.

§ 2. Конституційна монархія

17 червня 1789 року Генеральні Штати проголосили себе Націо-нальними зборами Франції, а 23 червня ухвалили постанову щодо недоторканності депутатів. 9 липня 1789 року Національні збори про-голосили себе Установчими зборами. Король готувався до розгрому зборів і, вважаючи, що у всьому винен Неккер, 11 липня відправив його у відставку.

Владні повноваження, присвоєні Генеральними штатами, які пере-творилися на Установчі збори, перетворили Францію на конституцій-ну монархію. Король одягнув знак революції - триколову кокарду, а його родич герцог Філіпп Орлеанський приєднався до депутатів «третього стану», змінив своє ім'я на Філіппа Егаліте («Філіпп Рівність»). З Америки в ореолі слави повернувся маркіз Лафайет - соратник Вашингтона і герой визвольної війни американських колоній проти Англії. Його одразу ж було призначено командиром Національної гвардії. Князь Талейран зняв із себе єпископський сан і кинув «до ніг Франції» єпископські землі. Всі стали «революціонерами». Це був відносно мирний, «медовий місяць» революції. Але тільки один Жан- Поль Марат порушував гармонію скандальними статтями у підпіль-ній газеті «Друг народу», яку він сам і видавав. У цей період полі-тичними лідерами були конституціоналісти-фельяни, прихильники конституційної монархії.

Політичні сили Франції під час революції поділилися в основному на чотири партії: роялісти - прибічники збереження старого режиму, конституціоналісти-фельяни (засідали у приміщенні монастиря орде-ну фельянів та називали себе «Товариство друзів Конституції»), жи-рондисти (бріссотинці) - представники республіканської торговельно-промислової буржуазії (лідер - юрист і журналіст Бріссо), якобінці - представники дрібної буржуазії, міських низів, прихильники рішучих революційних дій проти феодально-монархічного ладу (засідали в до-мініканському монастирі Святого Якова, їхні лідери - Робесп'єр, Дан- тон, Сен-Жюст, Марат та ін.).

З 1789 і до 10 серпня 1792 року фельяни перебували при владі. У період їхнього правління Установчі збори ухвалили три найважливі-ші акти: 1) 11 серпня 1789 року - «Про знищення феодальних прав і привілеїв»; 2) 26 серпня 1789 року - Декларацію прав людини і гро-мадянина; 3) 3 вересня 1791 року - Французьку Конституцію.

Їхнє ухвалення було безумовним досягненням першого етапу рево-люції. Закон від 11 серпня 1789 року скасовував усе, що стосувалося особистого чи кріпосного права. Ліквідовувалися сеньйоріальні суди, скасовувалися церковні десятини, заборонявся продаж посад, ліквідо-увалися податкові привілеї духовництва і дворянства, різного роду міські і провінційні привілеї, станові і службові привілеї та обмеження. Як додаток

до цього документа у 1790 році було видано закон «Щодо порядку усунення феодалських прав», який скасовував почесні відмінності і права сюзерена, ліквідував майорат, а також кріпосний стан у всіх формах, знищував баналітети і скасовував барщину.

Надзвичайне значення не тільки для Франції, а й для всієї Європи мало ухвалення 26 серпня 1789 року Декларації прав людини і громадянина. В її 17 статтях проголошувалися ідеї рівності, свободи, права, законності, правосуддя, недоторканності власності, народного суверенітету. Ухвалена 3 вересня 1791 року Конституція встановлювала у Франції лад конституційної монархії. Законодавча влада реалізувалася Законодавчими зборами, виконавча - урядом, який призначався королем. Слід зазначити, що всупереч Декларації Конституція поділила громадян Франції на «активних» і «пасивних», наділивши виборчим правом тільки перших. Це суперечило принципу рівності громадян, проголошеному в Декларації.

Під час правління фельянів все ж таки сталася подія, яка свідчила про те, що роялісти не склали зброю. 21 червня 1791 року Людовик XVI утік із родиною з Парижа до прикордонної фортеці Монмеди в Лотарингії, де перебували контрреволюційні війська під командуванням відвертого монархіста маркіза де Буйє. По дорозі короля було впізнано озброєними селянами у містечку Варен і перепроваджено до Парижу. Народ вимагав суду над королем і проголошення республіки. Але Установчі збори декретом від 15 липня 1791 року зняли з короля відповідальність (нібито його «викрали»). Розлютовані маси, які зібралися 17 липня 1791 року на Марсовому полі, аби підписати текст петиції, яка засуджувала монархію, були обстріляні військами під командуванням Лафайєта. Близько 50 чоловік було вбито. 13 вересня 1791 р. Людовик XVI підписав Конституцію, а 30 вересня Установчі збори припинили свою діяльність. Король у маніфесті проголосив, що «настав кінець революції». 1 жовтня 1791 року в Парижі розпочали роботу Законодавчі збори Франції. Оскільки, ухваливши Конституцію, делегати Установчих зборів постановили, що засновники Конституції не можуть обиратися до парламенту, то ніхто з членів Установчих зборів не увійшов до Законодавчих зборів. Їхній склад був цілком новим і повністю буржуазним. З 745 делегатів Зборів 250 місць одержали фельяни, 350 - помірковані республіканці, інші - представники лівих революційних угруповань, в основному якобінці. Слід мати на увазі, що в той час до складу якобінського клубу входили не тільки якобінці, а й жирондисти.

Вирішальними у подальшому розвитку подій стала війна з інтервентами і ставлення до війни. Уряди Австрії, Пруссії, Англії, підбурювані емігрантами, що повтікали, активно готувалися до вторгнення до Франції, аби придушити революцію. Франція не була готова до війни. Саме тому король та його оточення, а також частина республіканців (завдяки патріотичним настроям) виступили з гаслом «революційної» війни і розв'язали її. Як і очікувалося, війська Франції зазнавали по-разок, роялістськи налаштовані офіцери

зраджували, королівський двір і сама королева Марія Антуанетта (дочка австрійського імператора) ви-давали австрійцям воєнні плани Франції. Над революційною Францією нависла загроза серйозної небезпеки. За цих умов революційно налаштована Паризька Комуна підняла 10 серпня 1792 року повстання. Повсталі парижани штурмом узяли палац. Члени комуни з'явилися до Законодавчих Зборів і стали вимагати арешту короля. Людовик XVI був арештований комуною і позбавлений трону. Міністрів було звільнено. Збори призначили Тимчасову виконавчу раду (в основному з жирондистів, але міністром юстиції був призначений Дантон). Мо-нархію у Франції було ліквідовано. Розпочався другий етап революції - жирондистська республіка.

§ 3. Жирондистська республіка

Своєрідністю цього періоду є надзвичайне загострення протибор-ства різноманітних політичних сил. До ситуації 1792-1793 років якнайкраще підходять слова Карла Маркса: «Така вже доля усіх револю-цій, що те єднання різних класів, яке до певної міри завжди є необхід-ною передумовою будь-якої революції, не може довго тривати. Не встигши одержати перемогу над загальним ворогом, переможці вже розходяться між собою, утворюючи різні табори, і повертають зброю один проти одного». Критичним для республіки став вересень 1792 року. Слід зазначити, що, хоча влада формально належала урядові жи-рондистів, останні діяли під тиском Паризької Комуни. Перш за все було змінено управління Францією, ліквідовано принцип поділу влади, розпущено Законодавчі збори. Натомість було обрано Конвент у складі 750 чоловік, який поєднав у собі і законодавчу, і виконавчу гілки влади. Оперативними органами управління стали Комітет сус-пільного спасіння і Комітет суспільної безпеки - орган боротьби з контрреволюцією.

21 вересня 1792 році на першому засіданні Конвенту було ухвале-но декрет щодо скасування королівської влади у Франції. У грудні цього ж року короля було передано суду Конвенту і засуджено до смертної кари. 21 січня 1793 року Людовика XVI страчено. Дантон, стоячи на залитих кров'ю короля сходинок гільйотини, звернувся до народу: «Королі Європи кинули нам виклик, - ми кидаємо їм голову короля».

Період жирондистської республіки відзначено наростанням воєнної загрози, половинчастою політикою жирондистів та загостренням їхньої боротьби з якобінцями. 10 березня 1793 року за пропозицією Дантона в Парижі було скликано Надзвичайний трибунал для боротьби з контр-революцією. За наполяганням якобінців було реорганізовано армію, до її частин направлялися комісари Конвенту. З метою боротьби зі спекуляцією було встановлено тверді ціни на хліб. Але рішуча політика якобінців наштовхувалася на саботаж жирондистів. Ще більше ускладнила ситуацію зрада близького до жирондистів командувача армією генерала Демур'є, який у березні 1793 року перейшов на бік інтервентів. 31 травня - 2 червня 1793 р. сталося нове повстання у Парижі. За наполяганням якобінців Конвент санкціонував арешт 29 видатних жирондистів, яких миттєво було гільотиньовано. Розпочався третій етап революції - якобінська диктатура.

§ 4. Якобінська диктатура

Якобінцям дісталася складна спадщина: посилювалася продовольча криза, інтервенти знову вступили на територію Франції. Їхні війська рухалися з півночі, сходу і південно-східного напрямку. Армію Франції було дезорганізовано зрадою Демур'є, солдати голодували. В обкладеному пруссаками Майнці було з'їдено все живе, включно до пацюків. Жирондистські депутати, що втекли з Парижа, використовуючи стан голоду, провокували заколоти, якими були охоплені 60 з 83 департаментів. Повстала селянська Вандея - відстала область Франції, де селяни перебували під сильним клерикальним впливом і вірили в «нашого доброго короля». До того ж англійський флот блокував порти Франції, бунтівники оволоділи фортецею-портом Тулоном. Комітет суспільного порятунку, який очолював Дантон, став виявляти нерішучість і коливання. Це породило конфлікт у середовищі якобінців між прихильниками Дантона та Робесп'єра. 10 липня 1793 року Конвент переобрав Комітет суспільного порятунку, і Дантона було виведено з його складу. Кервництво перейшло до Робесп'єра та його прихильників. Новий комітет за його рішучість щодо захисту революції стали називати «Великим комітетом суспільного порятунку».

У цей час вживаються рішучі дії щодо залучення народних мас, перш за все селян, на бік революції. Протягом двох тижнів розробляються і 24 липня 1793 р. ухвалюються нова, більш демократична Конституція Франції і нова Декларація прав і свобод людини і

громадяни-на, написана Робесп'єром. Всенародне голосування схвалило нову Конституцію, навіть у бунтівних районах (за - 1 801 918, проти - 11 610). Прийшовши до керівництва, Робесп'єр та його прихильники вжили заходів щодо максимальної концентрації революційної влади.

Ідеологічним центром революції, її політичним штабом стає Якобінський клуб. Його попередником був заснований у липні 1789 року групою депутатів від «третього стану» Бретонський клуб, перетворений незабаром на «Товариство друзів Конституції», яке в Парижі розмістилося в бібліотеці монастирського ордену Святого Якова і одержало спочатку прізвисько, а потім й офіційну назву якобінців. Спочатку клуб мав загальнодемократичний характер, до його складу входили всі противники абсолютизму - від герцога Егіона і графа Мірабо до Робесп'єра, але переважали прибічники конституційної монархії. Навесні 1790 року вожді поміркованих Сійєс, Мірабо, Лафайєт та інші заснують «Товариство 1789 року», а потім - клуб фельянів. Керівництво в клубі якобінців переходить до республіканців на чолі з жирондистом Бріссо (бріссотинці, вони ж майбутні жирондисти). Повстання 10 серпня 1792 року викликало новий розкол у клубі. Жирондистів, зважаючи на їхню прихильність до компромісу з фельянами, було виключено з клубу. Лідерство перейшло до буржуазних революційних демократів - Робесп'єра, Дантона, Сен-Жюста та ін., за якими і залишилася в історії назва «якобінці».

Не будучи партією в сучасному розумінні, Якобінський клуб все ж таки мав розгалужену організацію. Штабом якобінців був Паризький якобінський клуб, на місцях діяли секції клубу. «Народні товариства» було створено у всіх містах і департаментах. Рішення Паризького якобінського клубу бралися до керівництва місцевими відділеннями. Після вигнання жирондистів беззаперечним лідером клубу стає Максиміліан Робесп'єр, палкий прихильник Жан-Жака Руссо. Не будучи формально державною установою, Паризький якобінський клуб відіграв коло-сальну роль в управлінні революційною Францією. Засідання клубу відбувалися кожного вечора. Тут ухвалювалися рішення з усіх поточних питань, а наступного дня ці рішення проводилися через державні органи - Конвент, Комітет супільного порятунку та Комітет громадської безпеки. У Паризькому якобінському клубі суворо додержувався принцип рівності, тут не було «начальства», не було міністрів, генералів, комісарів - всі були рівними. Паризький клуб і місцеві клуби періодично самоперевірялися. Тут створювалися репутації, звідси набиралися кадри для вищих і місцевих органів влади. Паризький клуб якобінців проіснував до падіння якобінської диктатури і був закритий постановою термідоріанського Конвенту 12 листопада 1794 року.

Створивши демократичну Конституцію, якобінці не наважилися ввести її в дію. 12 серпня 1793 року делегати первинних зборів з'явилися до Конвенту і запропонували відстрочити введення в дію Конституції, зважаючи на складну ситуацію в країні. 10 жовтня 1793 року

Конвент ухвалив декрет «Про революційний порядок управління». Створювався Тимчасовий революційний уряд. Його діяльність контр-ролювалася Комітетом суспільного порятунку. Останній щотижнево звітував перед Конвентом, але практично доповіді і звіти Комітету приймалися Конвентом як директиви. На Комітет суспільної безпеки, який очолював Сен-Жюст, були покладені керівництво поліцією і боротьба з контрреволюцією. 4 грудня 1793 року було ухвалено установчий закон «Про революційний порядок управління», який доповнював закон від 10 жовтня 1793 року. Він ще більше посилював повноваження Конвенту, зокрема Комітету суспільного порятунку, якому було підпорядковано всі цивільні і військові установи.

Рішення Конвенту і комітетів проводилися в життя через комісарів, призначуваних у всі департаменти, міста, військові частини і наділених майже необмеженими повноваженнями. Спираючись на революційні органи влади, якобінці вживали таких рішучих заходів щодо боротьби з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.

1. Декретом Конвенту від 5 вересня 1793 року створено внутрішню армію чисельністю в 6 тис. солдатів і 1200 артилеристів для приборкання контрреволюції у будь-яких її формах. Вона підпорядковувалася Комітетові суспільної безпеки.

2. 17 жовтня 1793 року ухвалено декрет «Про підозрілих». Усі особи, які викликали підозру і не мали письмових посвідчень про благонадійність, арештовувалися «до завершення війни».

3. Декретом Конвенту від 10 червня 1794 року реорганізовано революційний трибунал. Він складався з голови, трьох «товаришів голови» (тобто заступників), одного обвинувачувача, його чотирьох заступників, 12 суддів і 50 присяжних. Трибунал запроваджувався «для того, аби карати ворогів народу». У декреті наводився настільки широкий перелік ознак «ворогів народу», що без особливих зусиль за таких можна було визнати будь-яку людину. Всі справи щодо «ворогів народу» слухалися без участі захисту. Трибунал міг винести виправдовувальний чи обвинувачувальний вирок, за яким як покарання передбачалася тільки смертна кара. Суду революційного трибуналу могли передавати справи Конвент, Комітет суспільного порятунку і Комітет громадської безпеки, комісари Конвенту та громадський обвинувачувач.

Режим революційної диктатури якобінців дав можливість ефективно вирішити воєнне і політичне завдання: інтервентів було вигнано за межі Франції, внутрішню контрреволюцію розгромлено. Залишалася ще одна проблема - продовольча. Франція (безумовно, народна Франція) вже декілька років голодувала. Можна з упевненістю сказати, що якобінська диктатура, з успіхом знищивши внутрішніх і зовнішніх ворогів, розбилася через продовольчу проблему. Якобінці розв'язували її через заходи в аграрній сфері і регулювання торгівлі.

Декретом 10-11 червня 1793 року «Про громадські землі» передбачався розподіл громадських земель сільськогосподарського призначення, якщо за це проголосує хоча б одна третина жителів комуни. Це питання вирішувалося на загальних зборах, де брали участь чоловіки і жінки, які досягли 21 року. В разі ухвалення такого рішення розподіл проводився між жителями комуни «подушно, без розмежування статі і віку і незалежно від знаходження чи відсутності в даний момент у межах комуни». У розподілі землі могли брати участь також орендарі, іздольщики, наймити, слуги. Частина кожного визначалася шляхом жеребкування. Одержані частки не могли продаватися протягом 10 років. Колишні сеньйори не могли брати участь у розподілі, якщо вони одержали землю згідно з тиражом. Декретом від 13 вересня 1793 р. «Про громадські землі» голови родин, які проживали в комунах, де не було общинних земель, одержали право придбавати землі емігрантів на 500 ліврів кожен з відстроченням платежів на 20 років без нарахування процентів.

Декретом від 17 липня 1793 р. «Про остаточне усунення феодальних прав» скасовувалися без викупу всі повинності, крім тих, що не впливали з феодальних прав. Колишні сеньйори, комісари з укладання земельних описів, нотаріуси та інші охоронці боргових документів зобов'язувалися здати їх до канцелярії певного муніципалітету. Потім ці документи спалювалися у присутності громадян комуни. Особи, яких викрили у приховуванні цих документів, підлягали тюремному ув'язненню на п'ять років. Законом про продовольство і декретом проти спекуляції від 26 липня 1793 р. визначалися продукти і предмети першої необхідності (наприклад, хліб, м'ясо, зерно, борошно, овочі, масло, вино, горілка, сидр, папір, вовна, шкіра, залізо та ін.). Особи, в яких були ці товари і продукти, зобов'язувалися повідомляти муніципалітет. Ті, хто приховав їхню наявність, не допускав їхній відкритий продаж або знищував, визнавалися гендльрами і спекулянтами та підлягали суду революційного трибуналу, а приховані товари і продукти конфісковувалися. Будь-який громадянин, який доносив про такі порушення, одержував одну третину конфіскованого майна, друга третина розподілялася серед незаможних громадян, які проживали на території цього муніципалітету, і, нарешті, третя частина йшла на користь Республіки.

Законом від 29 вересня 1793 року «Про максимум» встановлювали-ся максимальні ціни на продукти і товари першої необхідності, а також максимальна заробітна платня, а в декреті від 21-22 лютого 1794 року, який доповнював цей закон, зазначалося, що за основу беруться ціни 1789 року, збільшені на одну третину. Дозволялися 5 % надбавки при гуртовій торгівлі і 10 % надбавки при роздрібній торгівлі.

Незважаючи на вжиті заходи, яacobінці не змогли «нагодувати» Францію. І це стало, врешті-решт, причиною завершення революції і падіння яacobінської диктатури. У той же час «ударами свого страшного молота» (К. Маркс) яacobінці розгромили контрреволюцію, вигнали за межі Франції інтервентів і остаточно знищили в ній феодальний лад, створивши правову базу буржуазного порядку. При цьому заходи яacobінців виходили за межі буржуазної революції, мали розподільчо-зрівнювальний характер і багато в чому були вимушеними. Революційний досвід яacobінців було враховано більшовиками при організації радянської влади в Росії. В. Ленін порівнював більшовиків з яacobінцями 1793 року.

§ 5. Директорія

Термідоріанці після державного перевороту 27 липня 1794 року скасували надзвичайне соціально-економічне законодавство яacobінців. Були розпущені Комітет суспільного порятунку, Паризька комуна і революційні комітети. Зазнав реорганізації Революційний трибунал.

Новий конституційний документ був ухвалений Конвентом у серпні 1795 року і одержав назву Конституції III року Республіки. Її характеризували поміркований характер і втрата революційного пафосу. Про такі права народу як право на повстання і опір гнобленню не згадувалося. Документ зробив ставку на закріплення економічних, моральних та правових підвалин буржуазного суспільства з метою стабілізації його розвитку.

Конституція скасовувала всезагальне чоловіче виборче право і відновлювала цензову

систему. Було відновлено й принцип поділу влади, де пріоритет надавався законодавчій гілці, представленій двопалатним законодавчим корпусом. Він складався з Ради старійшин (250 чоловік, які обиралися з осіб не молодше 40 років) і Ради п'ятисот, яка формувалася з осіб не молодше 30 років. Право законодавчої ініціативи мала тільки Рада п'ятисот, але закон набирав чинності лише після його ратифікації Радою старійшин. Відхилений законопроект міг бути знову внесений на обговорення через рік. Таким чином, до статусу законодавчого корпусу закладалися суперечності, які зумовили нежиттєздатність системи в цілому.

Виконавча влада зосереджувалася в руках Директорії, яка складалася з п'яти членів, що обиралися Законодавчим корпусом шляхом таємного голосування. Склад Директорії щорічно поновлювався. Функції голови члени Директорії здійснювали по черговому. Але це не сприяло зміцненню демократичних колегіальних принципів правління, а навпаки, призвело до концентрації влади в одних руках. Режим Директорії був нестійким. З одного боку, вона була змушена боротися проти монархістів (розстріл англійського експедиційного корпусу в Нормандії і придушення монархічного заколоту в Парижі в 1795 році), а з другого - тримати в покорі голодні маси (безжальний розстріл у квітні - травні 1795 року голодних парижан у Конвенті). Директорія, яку очолювали одіозні особи - Фуше і Баррас (страшенні терористи і продажні хабарники водночас), була ізольована від суспільства і внаслідок повинна пасти.

§ 6. Консульство та імперія Наполеона Бонапарта

Ліквідація феодального режиму у Франції була вигідна буржуазії та селянству. Збереження нової буржуазної власності в умовах зовнішньої і внутрішньої монархічної реакції потребувало консолідації країни під егідою твердої влади. Франція вимагала свого Олівера Кромвеля. Ним став Наполеон Бонапарт.

Наполеон Бонапарт (15.08.1769 - 05.05.1821), виходець з небагатої і багатодітної дворянської родини на Корсиці, який закінчив офіцерську артилерійську школу у Франції, завдяки феноменальній і різноманітній обдарованості зробив блискучу військову кар'єру в роки революції. Взяття бунтівничого Тулона, розгромлення роялістського

заколоту в Парижі, блискуча італійська кампанія, яка призвела до розгрому Австрії та підписання нею вигідного для Франції миру, виявлені Наполеоном особисті якості створили йому незвичайно високий авторитет у Франції, особливо в армійському середовищі.

Підтриманий представниками великої буржуазії, Наполеон 9-10 листопада (18-19 брюмера) 1799 року здійснив державний переворот і встановив режим Консульства. Консульство було оформлене Конституцією VIII Республіки, підготовленої абатом Сійєсом. 13 грудня 1799 року Наполеон сміливо «кинув» Конституцію на всезагальне голосування («За» було 3 011 007 голосів, «проти» - всього 1562).

Диктатуру Наполеона було прийнято Францією. Конституція складалася з 95 статей. Встановлювалися республіканський лад з сильною виконавчою владою в особі трьох консулів, усезагальне чоловіче виборче право з 21 року. Виборці комуни обирали зі свого середовища 1/10 частину до комунального списку. Обрані особи, зібравшись до департаменту, у свою чергу обирали зі свого середовища 1/10 частину. Останні зі свого середовища обирали 1/10 частину, яка становила національний список. З кожного списку формувався відповідний рівень адміністрації. З національного списку формувалися члени Законодавчого корпусу та інших центральних установ.

Парламент складався з чотирьох установ: Державної ради (30-40 членів, призначених Першим консулом), Трибунату (100 чоловік, обраних з національного списку на п'ять років, зі щорічним оновленням на 1/5 частини), Законодавчого корпусу (300 чоловік старше 30 років, 1/5 частина щорічно оновлюється), Сенату (24 чоловіки старше 40 років, що призначаються довічно, і потім нові члени кооптуються).

Виконавча влада вручалася трьом консулам, призначеним Сенатом. Імена трьох консулів персонально зазначалися в Конституції: Наполеон Бонапарт, абат Сійєс, Роже Дюко. Реальна влада належала Першому консулу - Наполеону Бонапарту. Він призначав членів Державної ради, міністрів, володів виключною законодавчою ініціативою.

Державна рада редагувала закони, Трибунат їх обговорював, Законодавчий корпус затверджував, Сенат затверджував остаточно, а Перший консул обнародував. Тверда влада консульства дозволила розв'язати багато проблем. Було припинено громадянську війну (у Вандеї), амністовано емігрантів, ліквідовано осередки яacobинської опозиції. Відновлювалося економічне життя, селяни одержали впевненість у своїх земельних

придбаннях. Все це дало змогу в подальшому зміцнити режим особистої влади Наполеона Бонапарта.

2-4 серпня 1802 року було ухвалено новий сенатус-консулт (86 статей). На плебісциті він одержав 3 600 000 голосів «за» і 8300 «про-ти». Наполеон ставав довічним Першим консулом. Він обирав собі спадкоємця, рекомендував кандидатури Другого та Третього консулів Сенату, скликав Сенат, розпустив Законодавчий корпус, укладав між-народні договори, міг скасовувати смертні вироки, особисто призначати до 120 нових senatorів. Реформа увінчувалася запровадженням ордену Почесного легіону, члени якого становили свого роду нову аристо-кратію.

18 травня 1804 року сенатус-консулт ухвалив нову Конституцію Франції, яку було виставлено на референдум, підсумки котрого - («за» - 3 500 000 голосів, «проти» - 2500), чим підтверджено курс на подальше зміцнення особистої влади Бонапарта. Франція проголошувалася своєрідною імперією: «Управління республікою довіряється імператорові» (ст. 1), Наполеону Бонапарту (ст. 2), з правом наслідування за чоловічою лінією». Система органів державної влади зберігалася, але контроль імператора посилювався. Створюється імператор-ський двір. Шість вищих довічних сановників імперії, Верховний виборець, Великий канцлер, Державний канцлер, Верховний казначей, Констебль, Генерал-адмірал складали Верховну раду імператора й одночасно Верховну раду ордену Почесного легіону. До складу двору входили 16 маршалів Франції, вісім генерал-інспекторів і генерал-полковників за родами військ, а також вищі цивільні посадові особи. Створюється Таємна рада у складі всіх консулів, міністрів, senatorів, членів ордену Почесного легіону та інших осіб на розсуд імператора. Рада обговорює проекти законів, міжнародних угод, питання помилування тощо. Було розподілено на функціональні секції Державну раду і Трибунат (у 1807 році Трибунат було скасовано).

Основою управління Франції стає система міністерств, серед яких найважливіше місце належить міністерству поліції (беззмінний керівник - Жозеф Фуше). На місцях реальна влада передається до рук префектів і субпрефектів, які призначалися міністром внутрішніх справ.

Створена Бонапартом система управління: імператор (у майбутньому - президент) - міністр внутрішніх справ - префект (у департаменті) - субпрефект (в окрузі) надовго пережила свого засновника і діяла у Франції до середини ХХ століття. Диктатура Наполеона Бонапарта, назважаючи на його імперські посягання останніх років, синтезувала й завершила справу революції: буржуазний порядок було зміцнено, селяни одержали землю, середньовічний правовий лад було зруйновано. Останнім діям

імператора (про яке він сам говорив як про найбільшу свою перемогу) був Французький цивільний кодекс 1804 року.

§ 7. Французький цивільний кодекс 1804 року

Кодекс був би неможливий без тієї очищувальної роботи, яку здійснила революція. Знищення феодального ладу, залишків кріпаччини, наділення селян землею, звільнення власності, скасування цехового ладу і монополій, встановлення правової рівності і знищення станових привілеїв - усю цю роботу було здійснено в роки революції з такою енергійною глибиною, що про повернення до минулого не могло йти-ся (навіть Олександр I натякав про це Людовику XVIII, який прибув в обозі союзників до Парижу у 1814 році). У роки революції неодноразово чинилися спроби створити цивільний кодекс, але вони не могли завершитися через часту зміну влади і режимів.

Наполеон Бонапарт надавав особливого значення цивільно-правовій кодифікації. У серпні 1800 року було створено комісію для складання кодифікації. Її підхід відзначався консерватизмом, викликаним прагненням зберегти дух національно-правових звичаїв. Після тривалих дебатів з приводу змісту поданого на розгляд проекту 21 березня 1804 року 36 окремих частин законопроекту, присвячених галузям права, було зібрано воедино й оприлюднено під загальною назвою Французького Цивільного кодексу (Кодексу Наполеона). Всі кутюми, ордонанси та закони, що діяли до цього, оголошувалися такими, що втратили юридичну силу.

Головною особливістю цього Кодексу стало переплетення кутюмоного й римського права. Джерельну базу документа склали праці відомих правників Ф. Буржона, Ж. Потье, К. Олів'є, частково революційне законодавство й революційна догматика, а також королівські ордонанси XVIII століття.

В основу Кодексу було покладено інституційну систему, яка бере початок від Інституцій Юстиніана. Він складався з трьох книг. Перша включала статті про громадянство, акти

цивільного стану, сімейне право та опікунство, друга регулювала відносини власності, а третя описувала різноманітні способи, якими набувається власність. Вона фіксувала різноманітні види зобов'язань, а також містила норми спадкового права. Кодекс складався з 2281 статті і замінив собою близько 12 тис. актів, ухвалених у роки революції.

Автори Кодексу орієнтувалися на традицію французької цивілістики, що зумовило абсолютизацію приватного права. Закон не міг втручатися у сферу права Нового часу, який передбачав можливість обмеження державою приватновласницьких прав.

Ключовими положеннями першої книги Кодексу були статті 7 та 8: «Всі французи володіють цивільними правами. Користування цивільними правами не залежить від якостей громадянина». Доктриною другої книги були положення статті 544: «Власність є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином». Для третьої книги (зобов'язання) доктринальною була стаття 1780: «Можна приймати зобов'язання лише на строк або для виконання певної роботи». Таке формулювання виключало можливість перетворювати зобов'язальні стосунки на кабальні.

Антифеодальний характер статей про громадянство полягав у проголошенні єдиного громадянства на основі цілковитої рівності. Але рівна правоздатність не була абсолютною. Правоздатність жінок обмежувалася нормами родинного права і перевагами чоловіків як учасників товарообігу. Закон розрізняв політичну і приватноправову правоздатність. І ту й іншу можна було набути і втратити. Громадянська дієздатність наставала з 21 року, по досягненні якого її обмеження було можливим лише в межах родинного права чи внаслідок опікунства. Передбачалося й повне позбавлення громадянської дієздатності - інтердикт. Закон вводив інститут громадянської смерті як міри карного покарання. Вона передбачала позбавлення обвинуваченого власності, а також громадянських прав.

Поняття юридичної особи було відсутнє, оскільки в той час воно асоціювалося з феодальними й цеховими корпораціями, забороненими революційним законодавством. Громадяни виступали, як правило, в майновому обороті самотійно як фізичні особи.

Незважаючи на деякі суперечності й недосконалості, що містилися в Цивільному кодексі 1804 року, він мав виключне значення. Дослідники вважають його другою цивільною конституцією нового правопорядку, яка відстоює приватну й економічну свободу.

Основна частина Кодексу й досі залишається чинною. Французький цивільний кодекс було реципійовано у прирейнських землях Німеччини, Латинській Америці і навіть у Японії.

Право власності та інші речові права. Французький цивільний кодекс 1804 року підтвердив проголошені у п. 17 Декларації прав людини і громадянина недоторканність і священність приватної власності. Відповідно до доктрини Кодексу власність мала абсолютний характер, права власності практично нічим і ніким не обмежувалися. Стаття 544 Кодексу містила класичне визначення права власності і підкреслювала, що власник може користуватися й розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином. Відповідно до статті 545 Кодексу нікого не можна спонукати до поступлення своєю власністю. Це могло мати місце лише у винятковому випадку «з причини суспільної користі і за справедливе і попереднє відшкодування». Отже, право власності посідало ключове місце серед інших інститутів речового права.

Кодекс Наполеона також виходив з широкого тлумачення правочинності земельного власника. У статті 552 визначалося, що власність на землю включає також власність «на те, що знаходиться зверху, і на те, що знаходиться знизу». Тим самим власник ставав повноправним господарем надір своєї ділянки. У такому підході укладачів Кодексу відбилася прагнення законодавця максимально закріпити право власності приватних осіб на землю. Але такий крайній лібералізм, викликаний інерцією революції, незабаром був пом'якшений спеціальними законами від 1810 року, який передбачав, що розроблення надір можливе тільки на правах концесії з державою.

Цивільний кодекс ліквідував феодальний поділ майна на родові і благопридбане, а також архаїчне уявлення про умовності та розщеплення речових прав. Він передбачав новий поділ речей на рухомі й нерухомі, які у свою чергу поділялися на чотири групи. До першої групи належала нерухомість (земельна ділянка, домоволодіння тощо). Друга група включала речі, нерозривно пов'язані з нерухомістю (урожай на полі, плоди дерев, робоча худоба та ін.). Третю групу становили рухомі речі, а до четвертої входили особливо цінні рухомі речі (гроші, цінні папери, ювелірні прикраси, предмети мистецтва й розкоші тощо). Нерухомість знаходилася під підвищеним захистом закону при проведенні операцій.

Власність на рухому і нерухому річ відповідно до ст. 546 Кодексу надавала право «на все, що ця річ виробляє, і на те, що природно чи штучно поєднується з цією річчю як належністю». Така новела називалася правом приєднання, що регламентувалося главою I титулу VII другої книги Кодексу.

Крім власності, до розряду майнових прав належав узуфрукт. Його було сприйнято укладачами Кодексу від римського права і він відповідно до ст. 578 Кодексу був «правом користування речами, власність на які належить іншій особі, так само, як ними користується сам власник, але із зобов'язанням зберігати сутність речі». За своїм змістом узуфрукт наближається до спадкової оренди дореволюційного періоду. Узуфруктарій не був абсолютним власником, але міг здати свій узуфрукт у наймання іншій особі, продати його чи навіть поступитися ним безоплатно, а також передати його у спадок. При цьому власник відповідно до статті 599 Кодексу не міг завдавати шкоди правам узуфруктарія, що гарантувало охорону його прав від посягань власника речі. Узуфруктарій володів своїми правами довічно «.. у чистому вигляді, чи на строк, чи під умовою» (стаття 580 Кодексу). Узуфрукт міг бути погашеним на випадок природної чи громадянської смерті узуфруктарія, із завершенням строку, на який було встановлено узуфрукт, у разі об'єднання (з'єднання) узуфруктарія і власника в одній особі, внаслідок некористування цим правом протягом 30 років або повної загибелі речі, на яку було встановлено узуфрукт (стаття 617). Якщо узуфруктарій свідомо допускав істотне погіршення (чи пошкодження) речі, він також міг бути позбавлений свого права (стаття 618).

Титул IV другої книги Кодексу присвячувався сервітутам. Під ними укладачі Кодексу розуміли накладання обтяженості на земельну ділянку власника з метою більш ефективного використання іншим власником його ділянки, розташованої поряд (стаття 637). Отже, сервітути виникають через природне розташування ділянок, а також із законів чи домовленостей між власниками (стаття 639), тому вони встановлювалися як для загального використання чи стосувалися конкретних приватних осіб. Сервітути визначали право проходження, регулювали використання спільних стін і ровів, розташування вікон сусідніх будівель і забороняли спрямовувати стікання води з даху на ділянку сусіда. Через свою правову природу сервітут на відміну від узуфрукту не обмежувався тривалістю життя власника ділянки, обтяженої сервітутом.

Цивільний кодекс також як речові права закріплював право користуватися плодами ділянки і право проживати в чужому помешканні. Їхній правовий режим відрізнявся від узуфрукту неможливістю поступлення, віддання в найм (статті 631, 634). Плодами ділянки можна було користуватися тільки з метою особистого вживання і для потреб родини (стаття 630), право проживання обмежувалося тим, «що необхідно для проживання тієї особи, якій це право надано, та її родини» (стаття 633). Володіння як самостійне речове право в Кодексі не виділялося, але в окремих випадках ставилися під охорону закону права добросовісного володаря. Так, якщо рухому річ не було викрадено, то володіння нею прирівнювалося до права власності на неї.

Кодекс визначав статус общинно-комунальної і державної власності. Наприклад, фортифікаційні споруди, порти і фортеці могли перебувати тільки в державній власності. Але при регулюванні речово-правових відносин увага в основному приділялася регулюванню приватної власності, що відповідало духу буржуазно-ліберальних завойовань революції.

Зобов'язальне право. Норми Цивільного кодексу, які регулювали зобов'язальні відносини, відзначалися індивідуалістичним характером і надавали широкі права приватним особам, обмежити які практично ніхто не міг. Зобов'язання за Кодексом могли впливати із правочинів чи заподіяння шкоди. Основна увага приділялася зобов'язанням, що впливали з правочинів. Під правочином у Кодексі і розумілася «домовленість, на підставі якої одна чи декілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед декількома іншими особами надати що-небудь, зробити щось або не робити чогось» (стаття 1101).

У Кодексі чітко сформульовано чотири умови, за яких договір вважався дійсним (стаття 1108). Перш за все необхідною була «згода сторони, яка зобов'язується». Це відповідало принципу свободи договору, який став основоположним у системі приватного права Франції. Згода, одержана через помилку (стаття 1110), застосування насильства (статті 1111-1115) або досягнута обманом (стаття 1116), вважалася недійсною. Не був насильством «поштивий страх» перед батьком і матір'ю. Другою умовою дійсності договору вважалася «здатність укласти договір».

Нездатними до укладання договорів відповідно до статті 1124 Кодексу визнавалися неповнолітні (стаття 388 зараховувала до них осіб, які не досягли 21 року), особи, позбавлені дієздатності, заміжні жінки (крім випадків, коли вони займалися комерцією) і всі ті, кому закон забороняв учинення деяких видів правочинів. Третьою умовою дійсності договору вважалася наявність «певного предмета, який становить зміст зобов'язання». Під предметом договору розумілося те, що одна сторона зобов'язується надати, зробити чи не зробити. Предметом договору могли бути речі, одержані в майбутньому (статті 1126-1130). Четвертою умовою була «дозволеність підстава зобов'язання», а зобов'язання, яке не мало підстави, чи таке, що мало хибну (або не-дозволену) підставу, не мало юридичної сили (стаття 1131). Якщо договір було укладено з додержанням перелічених умов, вони «посідали місце закону для тих, хто їх укладав». Законно укладені домовленості не могли бути розірвані односторонніми діями (стаття 134).

Цивільний кодекс передбачав такі типи правочинів: продаж, обмін, наймання речей і роботи, товариство, позика, зберігання, застава та очікуваний прибуток. Під продажем

(стаття 1582) розумілася «до-мовленість, унаслідок якого один зобов'язується надати річ, а інший - оплатити її». Обіцянка продати вважалася рівноцінною продажу. Про-давець зобов'язувався попередити покупця про приховані недоліки речі, що продається, які роблять її непридатною для використання. Разом з тим продавець не відповідав за явні недоліки, в яких покупець міг переконатися сам. Продаж чужої речі вважався нікчемним. Обмін відповідно до статті 1702 Кодексу визначався як «договір, внаслідок якого сторони дають одна одній одну річ взамін іншої». Регулювання цього договору є подібним до договору продажу: «... правила, передбачені для договору продажу, застосовуються і до обміну» з урахуванням положень статей 1703-1706.

Існували два види договору наймання: наймання речей і наймання роботи. За договором наймання речей одна сторона зобов'язувалася надати іншій стороні цю річ для використання протягом певного часу за певну плату, яку інша сторона зобов'язувалася сплатити (стаття 1709). Наймати можна було будь-яке рухоме і нерухоме майно. Договір наймання речей міг бути укладений у письмовій чи усній формі. В останньому випадку строк дії договору визначався звичаями даної місцевості. Наймач був зобов'язаний зберігати річ у доброму стані і в разі необхідності ремонтувати її. Він відповідав за знищення чи по-гіршення якості речі. Наймання полягало в зобов'язанні однієї сторони щось зробити для іншої сторони за платню, яка зумовлювала домовленість (стаття 1710). Визначення цих та інших договорів були досить лаконічними та прозорими. У дещо зміненому вигляді їх було сприйнято цивільним законодавством країн континентальної правової системи. Але на відміну від сучасних цивільних кодексів Французький цивільний кодекс ототожнює поняття «договір» і «зобов'язання».

Зобов'язання могли виникати також із дій людини, вчинених через «власні наміри» (стаття 1371). Наприклад, якщо хтось добровільно взяв на себе зобов'язання вести справи власника, то, незалежно від обізнаності останнього, у цієї особи виникає «мовчазне зобов'язання» про-довжити ведення справ до того часу, доки власник не буде в змозі сам потурбуватися про свої справи. Такі зобов'язання у Кодексі називаються «нібито договори», оскільки в розумінні Кодексу вони не можуть бути визнані договорами. Така особа продовжить ведення справ навіть після смерті власника до того моменту, доки спадкоємець не візьме на себе управління цією справою. При цьому від нього вимагається «вно-сити у ведення справи всю турботливість дбайливого господаря». Ха-зяїн, справи якого велися добре, мав відповідати за зобов'язання, які виникли у процесі ведення справи, і сплатити діючій за нього особі витрати, що виникли (статті 1372-1376).

Як джерело виникнення зобов'язань Кодекс називав також заподіяння ушкоджень. Винення делікту передбачало відповідальність на випадок як прямої умисної дії проти чужої власності, так і недбалості і непередбачливості (статті 1382, 1383).

Сімейне право. Сфері сімейно-шлюбних відносин присвячувалася значна частина статей Цивільного кодексу. Норми сімейного права зберігали суттєвий консерватизм порівняно з буржуазно-ліберальними новелами в галузі регулювання власності і зобов'язань. Ця частина Кодексу орієнтувалася на норми звичаєвого права, що містилися в кутюмах Північної Франції. Певну роль тут відіграли консервативні погляди Наполеона Бонапарта в питаннях родини та шлюбу.

Закон закріплював цивільний шлюб, який укладався державними органами за правилами реєстрації актів громадянського стану.

Релігійні обряди не заборонялися, але могли проводитися тільки після світської церемонії. Шлюбний вік установлювався з 18 років для чоловіків і з 15 років - для жінок (стаття 144). Без досягнення шлюбного віку необхідним був спеціальний дозвіл голови держави, аби шлюб вважався законним. До досягнення жінками 21 року, а чоловіками - 25 років шлюби могли укладатися тільки за згодою батьків; на випадок їхніх розбіжностей досить було згоди батька (стаття 148). При цьому в будь-якому разі шлюб не міг бути укладений, якщо не було згоди самого майбутнього подружжя (стаття 146).

Шлюб і надалі залишався патріархальним, зберігалися традиції, які брали початок від інституту *pater familias* у римському праві. Голова родини повинен був надавати прихильність усім її членам в обмін на їхній послух. Після укладання шлюбу дружина була зобов'язана жити разом з чоловіком і всюди за ним слідувати. У той же час чоловік мусив надати дружині все, що було необхідно для «потреб життя», але, природно, відповідно до його можливостей і становища (ст. 214 Кодексу). Дружина не могла вчиняти правочини (дарувати, відчужувати, заставляти, набувати тощо) без участі чоловіка відповідно до чинного договору або без його письмової згоди. Ця заборона поширювалася навіть на ті випадки, коли дружина не володіла спільною власністю з чоловіком і мала належне тільки їй майно (стаття 217). Без дозволу чоловіка дружина могла здійснити лише заповіт (стаття 226). Чоловік міг заборонити дружині виступати в суді, якщо на цьому не наполягає суддя (ст. 218). Певну самостійність мала дружина, яка «є купцем». На цей випадок вона могла вчинювати комерційні правочини, але чоловік відповідав за її зобов'язання, якщо у них була спільність майна (стаття 220).

Шлюб розривався у разі природної чи громадянської смерті одного з подружжя, а також через розлучення (стаття 227). Він допускався на випадок подружньої невірності (до того ж, на відміну від чоловіка, дружина могла вимагати розлучення тільки тоді, якщо

чоловік тримав свою коханку в їхньому будинку, - стаття 230), брутального поводження чи взаємних образ подружжя, а також на випадок приговору одного з них до ганебного покарання. Підставою для розлучення слугувала взаємна згода подружжя, які проживали у шлюбі від двох до двадцяти років.

Влада батька могла набувати й адміністративного характеру. На випадок непослуху дітей, які не досягли 16 років, батько міг позбавити їх свободи, піддавши арешту на строк до шести місяців. Таке рішення за проханням батька виносив голова трибуналу округу. Дитина віком від 16 до 21 року могла бути заарештована головою зазначеного трибуналу, який був зобов'язаний попередньо обговорити це питання з прокурором республіки.

Із звичаєвого права до Цивільного кодексу було перенесено інститут родинної ради. На ній вирішувалися питання укладання шлюбу, виховання й покарання дітей та інші родинні проблеми, наприклад, погодження з дідом і бабою вимагалось в разі смерті чоловіка, який залишив вагітну дружину. Члени родинної ради призначали їй «попечителя лона», який брав участь в управлінні майном з усіма наслідками, що звідси випливали.

Цивільний кодекс зафіксував зміни у спадковому праві. Й надалі зберігався визнаний до цього поділ на успадкування за законом і за заповітом. З метою захисту інтересів законної родини закон обмежував права заповідача при розпорядженні своїм майном. Кодекс не усунув майнову нерівність законних і позашлюбних дітей. Визнані за життя батька діти одержували лише незначну частку спадщини, а невизнані повністю усувалися від прав успадкування.

§ 8. Карний кодекс Франції 1810 року

Карне право і судова система дореволюційної Франції викликали найбільше обурення всіх прошарків суспільства. Основним нормативним актом був «Великий карний ордонанс» 1670 року Людовика XIV, який передбачав тортури і жорстокі покарання. У

Франції діяла система *letters de cachet* («лист за печаткою»). Це були накази про арешт і позасудове та безстрокове ув'язнення. Зовні вони оформлювалися як бланки-накази з печаткою короля і тисячами роздавалися чиновникам, придворним і навіть дамам. Досить було вписати у бланк прізвище небажаної людини, і вона могла назважди зникнути в казематах тюрми.

Нове карне законодавство мало привести карне право у відповідність до ідей Просвітництва та очистити його від феодальних елементів тому вже на першому етапі Великої Французької революції у 1791 році було ухвалено перший буржуазний Карний кодекс Франції. Але ухвалений в умовах революційної атмосфери, він мав певні недоліки і виявився недовготривалим.

Підготовчі роботи зі створення нового Карного кодексу розпочалися одночасно з розробленням Цивільного кодексу в період Першої імперії у Франції. Проект Карного кодексу розроблявся комісією на чолі з Тарже і був поданий у 1804 році на розгляд Державній раді. Через суттєві суперечності обговорення було припинене і відновилося тільки у 1806 році. Тоді ж було ухвалено рішення про створення двох кодексів - карного та карно-процесуального. Останній було затверджено вже в 1803 році, але впровадженню його до юридичної практики перешкоджала відсутність Кодексу щодо злочинів і покарань. Такий Кодекс був схвалений у лютому 1810 року і набрав чинності з 1 січня 1811 року одночасно з Процесуальним кодексом. Найбільш суперечливими при обговоренні документа стали питання про існування суду присяжних і збереження смертної кари. Незважаючи на жорсткий опір частини французьких правознавців і політиків, які посилалися на текст «Декларації прав людини і громадянина» 1789 року, Тарже вдалося відстояти смертну кару як один із засобів покарання. Кодекс мав світський характер, до нього не увійшли релігійні злочини та провини.

Карний кодекс 1810 року закріпив основоположні ідеї Великої Французької революції і передбачав суворе додержання принципу законності, спрямованого на максимальне обмеження суддівського свавілля. Цей принцип було зафіксовано у ст. 4 Кодексу, який проголошував: «Жодне порушення, жоден проступок, жоден злочин не може каратися покараннями, які не були встановлені законом до їхнього вчинення». Ця формула означала, що громадянин може бути притягнений до карної відповідальності тільки на підставі чинного закону, заборонялося надавати карному закону зворотної сили. Будучи класичним кодексом буржуазного права, Кримінальний кодекс Франції 1810 року виходив з принципу рівності всіх громадян перед законом.

Кодекс складався з попередніх постанов чотирьох книг. Перші дві книги в нашому

сучасному розумінні становили Загальну частину, а третя і четверта - Особливу частину. Злочинні діяння поділялися на порушення, проступки та злочини. Їхнє розмежування залежало від виду передбачуваного покарання. Під злочином розумілося злочинне діяння, за яке відповідно до Кодексу передбачалися мученицькі або ганебні покарання чи тільки ганебні. Проступки каралися виправними покараннями, а порушення - поліційними (стаття 1).

Покараннями мученицькими і ганебними відповідно до статті 7 Карного кодексу були: 1) смерть; 2) довічні каторжні роботи; 3) депортація; 4) строкові каторжні роботи; 5) направлення до гамівного будинку. Одночасно з цими покараннями могли застосовуватися таврування і конфіскація майна. Ганебними покараннями за статтею 8 Кодексу були: 1) виставлення біля ганебного стовпа; 2) вигнання; 3) громадянська деградація (позбавлення виборчих прав і заборона обіймати певні посади). До переліку виправних покарань стаття 9 Кодексу включала: 1) тюремне ув'язнення на певний строк до виправної установи; 2) тимчасове позбавлення політичних, громадянських чи родинних прав; 3) штраф. Під поліційними покараннями у статті 464 Кодексу малися на увазі тюремне ув'язнення, грошовий штраф та конфіскація певних предметів, на які було накладено арешт.

Суб'єктом злочину визнавалася будь-яка осудна повнолітня особа. Для злочинців молодше за 16 років передбачалися пом'якшені засоби покарання, якщо було доведено, що в них було відсутнє чітке уявлення стосовно наслідків скоєного. У цьому разі їх віддавали батькам для виправлення чи відправляли до виправного будинку до досягнення 20 років. Пом'якшення покарання передбачалося законом і для осіб старших 70 років. У разі доведеної в процесі судового розгляду необхідної оборони Кодекс передбачав повне звільнення від відповідальності. Вводилося положення про неосудність як обставину, що виключала злочинне діяння. Воно могло бути застосоване і в разі неосудності об-винуваченого в момент учинення злочину. В цьому положенні відбилися гуманістичні погляди правників і психіатрів XVIII століття, які поклали край переслідуванню психічнохворих осіб. Більш чітко Кар-ний кодекс Франції 1810 року розмежував замах і завершений злочин. Якщо раніше відповідно до феодалного карного права людина могла бути притягнена до відповідальності навіть за «злочинні умонастрої», то тепер замах мусив виявлятися в конкретних зовнішніх діях і супро-воджуватися початком виконання злочинного діяння.

При вирішенні питання щодо карної відповідальності укладачі Кодексу виходили з теорії утилітаризму. Вони не вірили у виправлення злочинця і стверджували, що буржуазія, яка прийшла до влади й одержала власність, повинна бути захищена. Цей захист будувався на страху перед суворим покаранням, зафіксованим у Кодексі. Страх перед покаранням мав бути сильнішим за передбачувані блага, які злочинець міг одержати в результаті

вчинення злочину.

Така позиція законодавця призвела до посилення карної відповідальності. Порівняно з Карним кодексом 1791 року кількість діянь, що кваліфікувалися як злочини, зросла в півтора рази. У 30 випадках передбачалася смертна кара. Смертній карі за замах на життя та особу імператора, а також за батьковбивство передував середньовічний ритуал відсікання руки. Довічна каторга застосовувалася в 15 випадках. Тавруванню піддавалися засуджені до каторги волоцюги, жебраки, рецидивісти та фальшивомонетники.

Карний кодекс було створено з великим запасом міцності, і він проіснував до 1992 року. Безумовно, за цей час він зазнав істотних змін у частині покарань. Реформою 1832 року виключалися середньовічні види покарання: виставлення біля ганебного стовпа, відсікання руки та таврування. На хвилі буржуазної революції 1848 року було скасовано смертну кару за політичні злочини, відновлену в 1960 році. Як вид покарання смертну кару у Франції було скасовано в 1981 році. З 1854 року каторжні роботи стали відбуватися в колоніях, а в 1946 році - зовсім скасовані.

Карний кодекс Франції 1810 року справив значний вплив на розвиток карного права країн континентальної правової системи. У перебігу наполеонівських воєн він застосовувався у країнах, завойованих Францією, а також був введений в її колоніях в Азії, Африці та Латинській Америці.

§ 9. Держава і право Франції від режиму Реставрації до Другої імперії

Багатвікова історія явно визначає один із цікавих її уроків: будь-яке надмірне порушення рівноваги у світі врешті-решт усувається. Безумовно, у світобудові є щось більш фундаментальне, ніж блискучі перемоги полководців і створені цим імперії. Доля імператора Наполеона - яскравий тому приклад. Наполеон, завершивши революцію і надавши її підсумкам незворотного характеру, перейшов межі своєї історичної місії і став

важким тягарем для Європи і самої Франції. Реставрація була неминуча як відновлення політичної рівноваги в Європі, але не як повернення до феодальних порядків. Це досить яскраво продемонструвала історія Франції між Першою та Другою імперіями, у тому числі - знаменні «100 днів» Наполеона Бонапарта. Про Бурбонів і натовпи емігрантів-дворян, що повернулися до Франції, можна впевнено сказати, що вони нічого не забули і нічому не навчилися. Колишніх утікачів від революції роздирала жадаба реваншу.

Монархія, відновлена у Франції в 1814 році, суттєво відрізнялася від передреволюційної. Монархом став брат страченого Людовика XVI - Людовик XVIII. Ця монархія одержала назву «легітимної» монархії, основи якої закріплювалися в королевській Хартії від 4 червня 1814 року. Монарх дарував (октроював) цю Хартію французькому на-родові, перетворюючи себе, а не народ, як це було за Конституцією 1791 року, на джерело влади.

Королівська Хартія 1814 року мала суперечливий характер. З одного боку, вона проголошувала низку ліберальних ідей (рівність перед законом, гарантії особистої свободи, свободи слова і друку, неприпустимість переслідування за колишню політичну діяльність), а з другого - повертала титули старому дворянству, яке вимагало компенсації за свої втрати у роки революції. В організації влади у країні проглядалися риси абсолютизму.

Хартія 1814 року передбачала сильну виконавчу владу в особі короля. Він був главою держави і головнокомандувачем збройних сил, мав право укладати міжнародні договори, оголошувати війну, видавати по-станови та ордонанси. Законодавча влада здійснювалася сукупно королем та двопалатним законодавчим органом. Право призначення на вищі державні посади і формування уряду належало королеві. Хартія не передбачала відповідальності уряду перед представницьким органом. Легітимна монархія зберегла у загальних рисах судову та адміністративну системи Першої імперії, обмежившись другорядними реформами.

Законодавча влада довірялася двопалатному парламенту. До палати депутатів обиралися особи, які досягли 30 років і сплачували по-датки не менше 300 франків. Обраними могли бути особи не молодше 40 років і такі, що сплачували податки в 1000 франків. По всій Франції набралось 50 тис. виборців і 15 тис. «кандидатів». Палата перів призначалася королем, який мав право розпустити парламент. Правління Бурбонів було настільки непопулярним, що у червні 1815 року Наполеон, втікши з Ельби, де він перебував у почесному засланні, без жодного пострілу зайняв Париж. Лише поразка під Ватерлоо остаточно вирішила його долю.

Ще більш реакційною стала політика за правління (з 1824 року) брата Людовика XVIII - Карла X. Для задоволення емігрантів на Францію було накладено контрибуцію в 1 млрд франків. Було розпущено Палату депутатів, встановлено виборчий земельний ценз. 27 липня 1830 року Париж повстав, Карлу X довелося втікати.

У перебігу революції королівська влада була збережена, але перейшла до рук Луї Філіппа - представника Орлеанської династії. Видана ним у 1830 році конституційна Хартія підтверджувала конституційно-монархічний устрій Франції, але ще більшою мірою відповідала по-требам капіталістичного розвитку. На відміну від Хартії 1814 року вона не була октроюваною, замість королівського суверенітету вводилося положення про суверенітет народу. Але відносна політична стабільність, яка виникла в результаті Липневої революції 1830 року, мала тимчасовий характер. Режим Липневої монархії перестав існувати внаслідок революційних подій 1847-1848 років. Їхні учасники вимагали не тільки відновлення Республіки, а й проведення соціальних реформ.

У результаті революції у Франції встановилася Друга республіка, легітимно закріплена в Конституції від 4 листопада 1848 року. Вона відновлювала принцип поділу влади, віддаючи пріоритет виконавчій владі. Уперше вводилася посада президента. Президентом став родич Наполеона Бонапарта - Луї Бонапарт. Влада делегувалася президенто-ві від імені французького народу. Голова виконавчої влади обирався населенням на чотири роки і наділявся широкими повноваженнями: правом внесення законопроектів, правом безвідкладного вето, правом помилювання, а також правом призначення і зміщення міністрів та інших посадових осіб.

Законодавча влада за Конституцією вручалася Національним зборам, у розпорядженні яких не було механізму впливу на виконавчу владу. Позиції Національних зборів послаблювалися Державною радою, передбаченою Конституцією для попереднього розгляду законопроектів. Їй належали і функції адміністративної юстиції. Хоча революції 1830 та 1848 років не мали глибокого характеру, їхнє реальне значення полягало в тому, що вони остаточно передвинули політичну владу від феодалів до буржуазії. Слабкість республіканських устоїв, продемонстрована вже в перебігу виборів 1848 року, призвела до нового державного перевороту і встановлення у 1851 році режиму Другої імперії. Таким чином, Друга республіка проіснувала всього три роки. Нова Конституція від 14 січня 1852 року була промудрована Луї Бонапартом

і нагадувала Конституцію 1799 року. Вся повнота влади концентрувалася в руках

президента, який обирався на 10 років. Він контролював законодавчий процес, який здійснювався Державною радою, Законодавчим корпусом і Сенатом. Режим Другої імперії остаточно оформився після плебісциту, який відновив імператорську владу. Луї Бонапарт став новим імператором під іменем Наполеона III. Створена ним система була різновидом бонапартистського (цезаритського) режиму, який мав тоталітарний характер.

§ 10. Третя республіка

Авантюристична політика Наполеона III, який розв'язав (не без допомоги Бісмарка) франко-пруську війну, завершилася провалом.

2 вересня 1870 року 100-тисячна армія на чолі з імператором капітулювала. Пруська армія маршем ішла на Париж. Для оборони Парижа ще 11 серпня 1870 р. постановою Національних зборів було створено Національну гвардію. 4 вересня 1870 р. Законодавчий корпус скинув Наполеона III і на вимогу народних мас проголосив у Франції республіку. Влада вручалася уряду Національної оборони на чолі з Гамбеттою (парижани називали його «урядом національної зради»). Основною турботою цього уряду було укладання перемир'я з пруссаками і ви-вільнення військ для наведення ладу в Парижі. У цей час у Парижі активізувалися революційні елементи на чолі з Огюстом Бланкі, які захопили ратушу і намагалися усунути уряд Гамбетти від влади. У відповідь на це уряд провів у Парижі плебісцит довіри. За уряд висловилося 360 тис., проти - 62 тис. чоловік. У цей час у Парижі, крім уряду, було створено ще два центри влади: Центральний комітет Національної гвардії і Комітет 20 округів. Виникло своєрідне тривладдя.

У лютому 1871 році відбулися вибори до Національних зборів. Більшість з 750 депутатів становили монархісти. Збори засідали у міс-ті Бордо з 12 лютого по 20 березня 1871 року. Вони сформували уряд на чолі з Адольфом Тьером (відомий історик, жорсткий політик, кон-сервативний республіканець). Резиденцією уряду було обрано Версаль. Одночасно з цим у Парижі за постановою центрального комітету Національної гвардії пройшли вибори до Паризької комуни. Спроби Тьера роззброїти робітників Парижа

завершилися невдачею. 26 березня 1871 року відбулися вибори до Комуни. Було створено Генеральну раду Комуни у складі 90 чоловік (28 березня відбулися вибори).

19 квітня 1871 року було прийнято Декларацію французького народу, в якій ставилося завдання зробити Францію свого роду комуністичною республікою - «зробити владу і власність суспільним надбутком». Генеральна рада утворила для управління Парижем дев'ять функціональних комісій: військову, продовольства, фінансів, юстиції, громадської безпеки, громадських служб, освіти, праці, промисловості та обміну. Координацію діяльності цих комісій і контроль за виконанням законів здійснювала виконавча комісія. За умов воєнних дій проти Версальського уряду Тьера було створено Комітет громадського порятунку (Комуна явно наслідувала якобінців 1793 року).

Між Комуною і версальцями розгорнулися запеклі бої, і жорстокість була виявлена з обох боків. Комунари розстрілювали заручників з числа духівництва і буржуазії, версальці - всіх захоплених зі зброєю в руках. 28 березня 1871 року Комуна придушено, залишки комунарів були розстріляні біля стіни комунарів на кладовищі Пер-Лашез. Усього загинуло близько 20 тис. комунарів, потім до суду було передано ще 36 300 чоловік.

Досвід Паризької комуни було широко використано надалі марксистами й більшовиками як основу для розроблення теорії держави диктатури пролетаріату. Разом з тим придушення Комуни і масові репресії засвідчили, що буржуазія, не коливаючись, без сантиментів, готова «практично» захищати свої інтереси. Це переконливо довели розстріли робітників Кавеньяком у 1848 році і Тьером у 1871 році. Ф. Енгельс слушно писав: «Стіна комунарів на кладовищі Пер Лашез й досі є мовчазним, але виразним свідком того, на яке безумство здатна буржуазія, коли робітники наважуються виступити на захист своїх прав».

Третя республіка зароджувалася в обстановці політичної кризи. Розстріли паризьких робітників скоротили число робочих рук. Зменшилася кількість робітників: мулярів - на 62 %, шкірярів - на 48 %, складувів - на 57 %. Майже не стало кровельників. Невдала війна позбавила Францію Ельзасу та Лотарінгії, на Францію було накладено контрибуцію в 5 млрд франків.

У таборі переможців Комуни не було єдності, у тому числі серед монархістів-легітимістів (прихильників старших Бурбонів), бонапартистів та орлеаністів. Тьер наполягав на

республіції. За цих умов за-мість єдиної Конституції було прийнято три окремі закони, і в жодно-му з них не було слова «республіка»: 24 лютого 1875 року - закон про організацію Сенату, 25 лютого 1875 року - закон про організацію державної влади, 16 червня 1875 року - закон про взаємостосунки різних гілок державної влади. Ця «триглава» Конституція передбачала створення двопалатного парламенту з палати депутатів і Сенату.

До палати депутатів на основі всезагального чоловічого виборчого права обиралися 750 депутатів. Сенат складався з 300 членів, 225 з яких обиралися особливими колегіями в департаментах, а 75 - на спільному засіданні обох палат (Національними зборами). Члени обох палат користувалися депутатською недоторканністю. Національні збори на сім років обирали президента, який призначав уряд, у тому числі міністра внутрішніх справ. Останній призначав префекта в департаменті, су- префекта - в окрузі. В комунах обиралися мери. Президент був наділений дуже широкими повноваженнями, розрахованими на перетворення його на монарха. Він, як і члени обох палат парламенту, мав право законодавчої ініціативи, оприлюднював закони і стежив за їхнім виконанням, керував збройними силами, призначав на найвищі цивільні та військові посади, акредитував представників і послів іноземних держав, за згодою Сенату міг достроково розпустити палату депутатів. Конституція передбачала інститут контрасигнатури: кожен акт президента республіки мав бути сріплений підписом відповідного профільного міністра.

Невдала спроба президента Мак Магона здійснити переворот призвела до його відставки. У 1884 році було ухвалено так звані Органічні закони, які встановили:

- 1) республіканська форма правління не може переглядатися;
- 2) члени королівських будинків не можуть обиратися на посаду президента Франції;
- 3) дозволяється діяльність політичних партій і профспілок.

Конституційні закони Франції за всієї їхньої недосконалості діяли до 1940 року включно, до її окупації фашистською Німеччиною.

§ 11. Народний фронт

Прихід до влади фашистів в Італії, Німеччині, поразка республіканців в Іспанії оживили реакційні сили по всій Європі, в тому числі у Франції. Тут виникають фашистські та профашистські організації і спілки: засновані 1927 року «Бойові хрести» (де ля Рок), які виступали за насильницьке зниження парламентського ладу, створена в 1933 року «Французька солідарність», «Патріотична молодь», сформована 1924 року, «Селянський фронт». Фашисти починають створювати свої нелегальні бойові загони, використовують будь-які помилки парламентського режиму для пропаганди своїх ідей. Наприкінці 1933 року вони використали «справу Стависького» як привід для збройного виступу. Олександр Стависький народився 1886 року в Україні поблизу Києва в родині зубного лікаря. У Франції він організував шахрайську акцію - випуск фальшивих облігацій на суму 200 000 000 франків. 9 січня 1934 року він учинив «самогубство». Оскільки Стависький був пов'язаний з багатьма депутатами і міністрами, фашисти вирішили використати цю справу як привід для приходу до влади. Вони висунули гасла «Геть крадіїв!», «Виганяйте геть депутатів!». 6 лютого 1934 року декілька десятків тисяч озброєних фашистів вийшли на вулиці Парижа. Вони намагалися прорватися до парламенту, розігнати палату депутатів і захопити будинки державних установ.

Державний переворот не відбувся. Тоді в ході вуличних боїв стала утворюватися єдність дій комуністів, соціалістів та деяких демократичних партій. 12 лютого 1934 року у всезагальній антифашистській забастовці взяли участь 4,5 млн чоловік. 27 липня 1934 року у Франції відбулося те, що не сталося в Німеччині: було підписано Пакт про єдність дій комуністів і соціалістів. Обидві партії зобов'язувалися вести боротьбу з фашизмом усіма засобами, у разі вуличних зіткнень надавати одне одному підтримку. 14 липня 1935 року склався Народний фронт Франції, куди увійшли комуністи, соціалісти та радикали. Саме тоді сформувалися ті політичні зв'язки, які виявилися у 1946 році під час проголошення Четвертої республіки у Франції. Програма Народного фронту передбачала заборону фашистських організацій, скорочення робочого тижня без зменшення заробітної плати, розширення прав профспілок, поліпшення системи соціального забезпечення, створення національного бюро з продажу зерна, встановлення стабільних цін на сільськогосподарські продукти, націоналізацію французького банку.

У 1936 р. Народний фронт перемагає на виборах і намагається реалізувати свою програму. Важливо відзначити, що не тільки Франція, а й інші капіталістичні держави у складних економічних умовах вбачали вихід з кризи через державне втручання в економіку й соціальну сферу. З такими ідеями приходять до влади лейбористська партія в Англії, державне регулювання економіки становить основний зміст «нового курсу» Рузвельта. Саме ці ідеї підтримувалися населенням зазначених країн на виборах. Фашисти пішли в підпілля, стали влаштовувати вибухи, підпали, вбивства, створювати таємні склади зброї. Було створено таємну організацію фашистів-кагулярів.

Французькі монополії, протидіючи реалізації соціальної програми Народного фронту, вдавалися до випробуваного засобу боротьби з робітниками - «втечі капіталів». Вони стали переводити грошові засоби в іноземні банки, позбавляючи інвестицій національну промисловість, створюючи штучну господарську кризу, на хвилі якої намагалися змінити владу. І це їм удалося. До влади прийшли реакційні кола на чолі зі зрадниками і капітулянтами П'єром Лавалем і маршалом Петеном. Лаваль відкрито закликав до поразки Франції у війні з фашистською Німеччиною. Їхня капітулянтська політика передбачила поразку в 1940 році Франції, яка була окупована Німеччиною протягом двох тижнів. Дякуючи за це, Гітлер дозволив на півдні в неокупованій частині Франції створити крихітну республіку зі столицею в курортному місті Віші. Вона одержала назву «Республіка Віші». П'єр Лаваль відправив до Німеччини на примусові роботи 750 тис. французів. Після розгрому фашистської Німеччини обидва зрадники - Петен і Лаваль - будуть засуджені до смертної кари. Старця Петена пощадять і замінять шибеницю тюрмою, а Лаваль буде повішений.

Уроки Національного фронту відіграли позитивну роль не тільки для Франції, а й для всіх прогресивних сил Європи. Вони довели, що перед загрозою загальної небезпеки прогресивні демократичні сили повинні знаходити спільну мову, йти на взаємні компроміси задля боротьби з силами реакції.

§ 12. Четверта республіка

У період окупації Франції було створено Рух Спротиву. Його організатором була французька комуністична партія. У Лондоні генерал Шарль де Голль сформував комітет «Вільна Франція». Пізніше він став називатися «Франція, що бореться». До нього примкнули адміністрації Чаду, Камеруну, Північного Конго та інші французькі колонії. В листопаді 1942 року Англія і США розпочали наступи в Алжирі і Марокко. Після звільнення французьких володінь у Північній Африці 3 червня 1943 року в Алжирі було створено Французький комітет національного звільнення (ФКНЗ). 3 квітня того ж року до нього увійшли два представники комуністичної партії. У червні 1944 року комітет, очолюваний Шарлем де Голлем, було перетворено на тимчасовий уряд Франції, який керував країною в перший період після звільнення - з 1944 по 1946 рік.

Після війни перед Францією гостро постає питання: чи відновлювати державу відповідно до конституційних законів 1875 року або створювати нову Конституцію? Воно вирішувалося на референдумі і виборах 21 жовтня 1945 року. Референдум відкинув конституційний лад Третьої республіки. За результатами виборів до Установчих зборів більше всього голосів (5 млн) одержала комуністична партія, визнана виборцями завдяки своїй боротьбі в роки війни. Соціалісти одержали 4,6 млн, радикальна партія «Народно-республіканський рух» (МРП) - 4,5 млн, а праві партії - 2,9 млн голосів. Маючи більшість, комуністи й соціалісти стали готувати для внесення на референдум проект парламентської республіки. Голова тимчасового уряду Шарль де Голль, який прагнув створити республіку президентського типу, пішов у відставку. Було утворено трипартійний коаліційний уряд.

19 квітня 1946 року Установчі збори прийняли проект Конституції, яка передбачала наявність однопалатного парламенту, обмеження прав президента, залежність уряду від парламенту і закріплювала розгалужену програму націоналізації. Але 5 травня того ж року під час референдуму цю Конституцію було відхилено. 2 червня 1946 року відбулися вибори до нових Установчих зборів, які виробили новий проект Конституції, що враховував побажання всіх членів коаліції. Проект передбачав наявність двопалатного парламенту, розширював права президента і звужував програму націоналізації. Цей проект 13 жовтня 1946 року було схвалено на референдумі французьким народом. 24 грудня того ж року Конституція набула чинності.

Конституцією 1946 року у Франції встановлювалася Четверта республіка. В ній підтверджувалися права і свободи, проголошені ще Декларацією прав людини і громадянина 1789 року. Додатково закріплювалися права на організацію профспілок і забастовки, рівноправність чоловіків і жінок. Заборонялася дискримінація за мотивами національної належності, віросповідання та політичних переконань. Передбачалося обмеження прав приватних монополій, гарантувалося право на матеріальне забезпечення, відпочинок, працю, безкоштовну світську освіту будь-якого рівня.

Франція відповідно до ст. 1 Конституції проголошувалася непо-дільною, світською, демократичною і соціальною республікою. В окре-мому розділі закріплювався народний суверенітет. Виборчими правами наділялися всі повнолітні французькі громадяни обох статей.

Парламент складався з двох палат: Національних зборів і Ради республіки. Нижня палата - Національні збори формувалася шляхом всезагальних прямих виборів. Рада республіки була верхньою палатою, яка обиралася комунами і департаментами на основі всезагального опосередкованого виборчого права. Законодавча влада зосерджувалася в нижній палаті. Рада республіки могла лише рекомендувати поправки до законопроекту. Уряд ніс політичну відповідальність перед Націо-нальними зборами. Президент обирався обома палатами парламенту. Він призначав міністрів, але лише за попереднім схваленням Національ-ними зборами. Влада президента була обмеженою і мала в основному представницький характер. Таким чином, Конституція 1946 року оформила у Франції типову парламентську республіку.

§ 13. П'ята республіка

За умов післявоєнної кризи Четверта республіка виявилася недо-статньо міцною конструкцією. Уряд, відповідальний перед парламен-том, був нездатний здійснювати ефективне управління країною. Фран-цію потрясли постійні урядові кризи, деякі кабінети не змогли проіс-нувати і двох тижнів, як відправлялися у відставку. За 12 років зміни-лося 45 урядів. Франція втратила статус великої європейської держави, її зовнішня політика цілком залежала від Сполучених Штатів Америки, країна потрапила у складне економічне становище. Франція потребу-вала твердої і сильної влади. З ідеєю об'єднання народу під керівни-цтвом сильної влади виступала голлістська партія «Об'єднання фран-цузького народу», яка сформувалася у 1947 році. Вона виступала за скасування Конституції 1946 року і концентрацію влади в руках силь-ної особистості, яку вона вбачала в генералі Шарлі де Голлі.

Тенденція до посилення виконавчої влади позначилася після розпаду в 1947 році тристоронньої коаліції. Вже до 1951 року було відновлено мажоритарну виборчу систему. Стала широко застосовуватися практика делегованого законодавства. Відповідно до конституційної реформи 1954 року прем'єр-міністр наділявся додатковими повноваженнями щодо розпуску парламенту.

13 травня 1958 року в Алжирі розгорнувся національно-визвольний рух. Посланий туди експедиційний корпус підняв заколот, вимагаючи встановлення у Франції твердої військової диктатури. За цих умов всі погляди обернулися до генерала Шарля де Голля, який в очах французького народу уособлював патріотичні сили і був відомий як прихильник сильної президентської влади. 1 червня 1958 року Національні збори поставили його на чолі уряду. Але генерал висунув інші умови. Він погодився взяти на себе відповідальність тільки у тому разі, якщо французький народ прийме його Конституцію.

28 вересня 1958 року проект Конституції Шарля де Голля було схвалено всенародним референдумом, за нього проголосували 80 % французьких громадян. Конституція набрала чинності 5 жовтня того ж року, оформивши у Франції П'яту республіку, для якої характерна сильна президентська влада. Парламент за Конституцією, як і раніше, складався з двох палат, які тепер називалися Національними зборами і Сенатом, президент тепер міг розпустити парламент і не відповідав перед ним. Він керував урядом, головував на його засіданнях, за рекомендаціями прем'єр-міністра усував міністрів. Президент мав широкі повноваження в галузі зовнішньої політики, командував збройними силами і навіть міг видавати нормативні акти (ордонанси), які мали силу закону. Встановлена Конституцією міцна президентська влада виявилася значно ефективнішим інструментом за умов кризи, ніж уряд, відповідальний перед парламентом, який сам був полем жорстоких битв різних політичних партій і блоків. Франція у цьому плані надала добрий урок усім політикам. Конституція Франції 1958 року діє з незначними змінами й на сьогодні.